

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

2015/különszám

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

SETTELEMENT GEOGRAPHY STUDIES

Főszerkesztő:
CSAPÓ TAMÁS

Felelős szerkesztő:
LENNER TIBOR

Szerkesztőbizottság:

BALOGH ANDRÁS egyetemi docens NyME Szombathely,
BAJMÓCY PÉTER egyetemi docens SzTE Szeged,
EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs MTA CSFK FKI Budapest,
IZSÁK ÉVA egyetemi docens ELTE Budapest,
JANKÓ FERENC egyetemi adjunktus NyME Sopron,
KÓKAI SÁNDOR egyetemi magántanár, NYF Nyíregyháza,
KOZMA GÁBOR egyetemi docens DE, Debrecen,
TIMÁR JUDIT tudományos főmunkatárs MTA KRTK, Békéscsaba,
TÓTH ANTAL főiskolai docens EKF, Eger,
TRÓCSÁNYI ANDRÁS tanszékvezető egyetemi docens PTE, Pécs

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET

BECSEI JÓZSEF professzor emeritus SZTE, Szeged
BEUSZKY PÁL tudományos tanácsadó MTA KRTK, Budapest
G. FEKETE ÉVA egyetemi tanár ME, Miskolc
KOVÁCS ZOLTÁN egyetemi tanár SZTE, Szeged
SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN egyetemi tanár SZE, Győr

ISSN 2063-4315

Kiadja a Településföldrajzi Tudományos Egyesület

Szerkesztőség: 9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4.
csapotom@freemail.hu, lentibor@ttk.nyme.hu

Egy szám ára előfizetőknek 1000 Ft, nem előfizetőknek 1100 Ft.
Az éves előfizetés összegét 2000 Ft, a Településföldrajzi Tudományos
Egyesületnek kérjük átutalni.
Számlasszám: SAVARIA Takarékszövetkezet 72100220-11094061

Borító terv: Karancsi Zoltán

Nyomdai munkák:

Balogh és Társa Kft. Szombathely

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK
2015. IV. ÉVFOLYAM KÜLÖNSZÁM

ELŐSZÓ	3
A MAGYAR URBANIZÁLÓDÁS ÉS AZ ALFÖLDI VÁROS URBANIZATION IN HUNGARY AND THE CITIES OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN BECSEI JÓZSEF	5
AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚL KISVÁROSAINAK FEJLŐDÉSI IRÁNYAI AZ INGÁZÓ ADATOK ALAPJÁN DEVELOPMENT DIRECTIONS OF THE SMALL TOWNS IN THE NORTH TRANSDANUBIA, ON THE BASE OF COMMUTING DATA HARDI TAMÁS	23
VÉLEMÉNYEK ÉS TÉNYEK A HELYI GAZDASÁGFEJLESZTÉSÉRŐL OPINIONS AND FACTS ON LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT ILLÉS SÁNDOR – ZSÓTÉR BRIGITTA – SIMONYI PÉTER	35
DUNA, MINT MEGÉLT TÉR BUDAPESTEN – VÁROSFÖLDRAJZI MOZAIKOK – DANUBE OF BUDAPEST SPACE DEFINITION - AN URBANGEOGRAPHIC MOZAIC - IZSÁK ÉVA	48
ADALÉKOK A MISKOLCI SZUBURBIA LEHATÁROLÁSÁHOZ ADNEXUMS TO THE DETERMINATION OF MISKOLC'S SUBURB REGION KRISTÓF ANDREA-KÓKAI SÁNDOR	56
GYŐR HATÓTERE ÉS KÖRNYEZETÉNEK SZUBCENTRUMAI IMPACT AREA OF GYŐR AND THE SUB-CENTRES OF ITS SURROUNDINGS SZŐRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN	73
A DEVECSERI ÉS AJKAI KISTÉRSÉG TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI JELLEMZŐI SETTLEMENT GEOGRAPHICAL FEATURES OF DEVECSER AND AJKA SMALL- REGIONS BAJMÓCY PÉTER - BALOGH ANDRÁS	88
SZOMBATHELY KULTURÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERE ÉS VONZERŐI THE CULTURAL INSTITUTIONAL SYSTEM AND CULTURAL ATTRACTIVENESSES OF SZOMBATHELY BARANYAI GÁBOR - POZSGAI ANDREA	98
SZÉKESFEHÉRVÁR TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSE ÉS FUNKCIONÁLIS MORFOLÓGIÁJA URBAN DEVELOPMENT AND SETTLEMENT MORPHOLOGY OF SZÉKESFEHÉRVÁR CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR	112

A MAGYAR VÁROSSÁ NYILVÁNÍTÁSI FOLYAMAT SZAKMAI MEG-ÍTÉLÉSE AZ EZREDFORDULÓ UTÁNI HONI GEOGRÁFIÁBAN, KÜLÖ-NÖS TEKINTETTEL KOC SIS ZSOLT MUNKÁSSÁGÁRA THE PROFESSIONAL JUDGEMENT OF THE HUNGARIAN TOWN DESIGNATION PROCESS AFTER THE TURN OF THE MILLENNIUM, WITH PARTICULAR REGARD TO THE WORK OF ZSOLT KOC SIS NÉMETH SÁNDOR	132
FEJLESZTÉSPOLITIKAI TÁMOGATÁSOK ÉS A TELEPÜ-LÉSEK GAZDASÁGFÖLDRAJZA. FEJLESZTÉSI FORRÁSOK ÉS VÁLTOZÓ TELEPÜLÉSI POZÍCIÓK VAS MEGYÉBEN. DEVELOPMENTAL SUPPORTS AND THE ECONOMIC GEOGRAPHY OF SETTLEMENTS. DEVELOPMENTAL SOURCES AND CHANGING POSITIONS OF SETTLEMENTS IN VAS COUNTY PALKOVITS ISTVÁN	144
LEENDŐ SZERZŐINK FIGYELMÉBE	156
SZERZŐINK	157

- (szerk.): A gazdaság szerkezet és vonzáskörzet alakulása. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft. pp. 49–69.
- HARDI T.** (2014b): A várostérségi ingázás. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, pp. 215–238.
- KOCSIS ZS.** (2013): Az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió hatása Zala megye településhálózatára. Településföldrajzi Tanulmányok. II. évf. 1. sz. pp. 75–87.
- KOCSIS ZS.** (2014/a): Az 1971. évi Országos Településhálózatfejlesztési Konceptió hatása Győr-Moson-Sopron megye településhálózatára. Településföldrajzi Tanulmányok. III. évf. 1. sz. pp. 68–80.
- KOCSIS ZS.** (2014/b): Az 1971. évi OTK és hatása Komárom (-Esztergom) megyében. Településföldrajzi Tanulmányok. III. évf. 2. sz. pp. 24–34.
- KSH** (2014): 2011. évi népszámlálás. 8. Foglalkoztatás, munkanélküliség, ingázás. KSH, Budapest.
- PÉNZES J. – MOLNÁR E. – PÁLÓCZI G.** (2014): Helyi munkerő-piaci vonzáskörzetek az ezredforduló utáni Magyarországon. Területi Statisztika. 5. pp. 474–490.
- RECHNITZER J. – LENGYEL I.** (2000): A városok versenyképességéről. In: Rechnitzer J.– Horváth Gy. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 130–152.
- SZABÓ P.** (1998): A napi ingázás kérdésköre a kilencvenes években Magyarországon. – Tér és Társadalom. 4. 69–89.
- TÓTH J.** (2008): Óriásfalvak és/vagy kisvárosok – ma. In: Csapó T.– Kocsis Zs. (szerk.) Nagyközségek és kisvárosok a térben: IV. Településföldrajzi Konferencia. Szombathely, Savaria University Press, pp. 10–18.

VÉLEMÉNYEK ÉS TÉNYEK A HELYI GAZDASÁGFEJLESZTÉSÉRŐL

ILLÉS SÁNDOR – ZSÓTÉR BRIGITTA – SIMONYI PÉTER

OPINIONS AND FACTS ON LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT

This research on Local Economic Development (LED) took in summer 2012 in Hungary. The aim was to give scientific background for employment policy on local and general level, furthermore to support spatial planning.

Four settlements were chosen, as Besence, Mórahalom, Oszkó, Pásztó, representing different types of settlements under ten thousand inhabitants. Based on holistic approach manifold but homogenous methods were used to get relevant information about study areas. Three fields were in focus by questionnaires, in-depth and focus group interviews. Opinions, can be found in 407 questionnaires, gave basic of local economy, local products, services and local social cohesion.

In first the research on local economy put in focus not only agricultural products but processed products too. Interesting results were found on income from sale of own products or/and services by income categories. Broad patterns of supplying products/services were surveyed pointed on free or paid and on spatial aspects.

Second part on local products and services concentrates on local specialities. Which were, are and could be those ones that based historical, ethnic and local geographical background can help for LED? It was typical that agriculture was mentioned most of the time in time-scale above but there were characteristic plants for settlements (Mórahalom: tomato, paprika, vegetables; Besence: water melon; Pásztó: grape). Opinions on local food processing gave some unexpected results. Craft products were less typical but local, small-size industry were more dominant mentioned than large-size one.

Thirdly local social cohesion was outlined by methods. The friends are the most important element in social network. Religion, charity, sport, cultural, art organisation, clubs are noticeably less significant points of cohesion but they are remarkably ones too. The gender and income distribution are discussed also.

Finally it is typical for Hungary that rural life really depends on the employment, the income. If there is local employment, means there is opportunity to make a living, locals have no motivation to move from the settlement. Otherwise they want to migrate. Local governments are only able to put in focus acute problems and to solve at least part of them.

BEVEZETÉS

Napjainkban a kutatók közül az alternatív közgazdászok, geográfusok, területfejlesztők, szociológusok fejtik ki azon véleményüket, mely szerint a gazdaság nem tud úgy működni a válság kirobbanását követően, mint ahogy előtte (CSATH 2011; LÁNYI 2010; CSÉFALVAY 2006). Szükség van egyfajta szemléletváltásra, egyes kezelési módok elhagyására, mások megerősítésére (LENTNER 2010; FARAGÓ 2004). Leginkább azonban az újdonságok észrevételére, továbbá végső soron az innovációk teremtésére van szükség (G. FEKETE 2010).

A foglalkoztatottság alacsony szintje az egyik legnagyobb társadalmi-gazdasági probléma Magyarországon (MUNKÁCSY 2011). Az átlagos értéket óriási területi különbségek alakítják ki. Minél kisebb területi egységeket tanulmányozunk, annál nagyobb területi differenciák bukkannak elő (RECHNITZER 2011). Kutatásunkban azért

választottuk ki a települési szintet, mert reményeink szerint így a problémák gyökeréig juthatunk el.

Területfejlesztési-településfejlesztési oldalról közelítve a problémát – vagyis a foglalkoztatottság kritikusan alacsony mértékét – megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedek hazai gyakorlatában a külső erőforrásokra épülő fejlesztések domináltak, amik a helyi igényekhez nem, vagy nem teljesen idomultak (BARTKE ET AL. 2004; NÉMETH 2011). Ez miatt csak átmeneti fellendülést eredményeztek abban az időszakban, amíg a külső forrás folyamatosan érkezett. Az exogén fejlesztések fenntarthatósága elvéve valósult meg. E megközelítés ellenpólusaként az utóbbi néhány évben számos magyarországi településen kísérleteztek olyan belső erőforrásokra épülő fejlesztésekkel, melyek a helyben szunnyadó energiák kiaknázására, a helyi humán erőforrás mozgósítására épültek. A kutatásunkban mi egyértelműen a belső, helyi erőforrások feltárására építettünk (SZABÓ 2012; HANDLERNÉ MAKKOS ET AL. 2012).

Napjainkra az elmaradott térségekben súlyosan visszaszorult a helyi foglalkoztatás. Továbbá a foglalkoztatottak egy része sem helyben dolgozik, ingázní kényszerül, mivel ezen elmaradott térségekben fekvő településeken helyben nincs alkalmazottakat foglalkoztató munkalehetőség. Az elmaradott térségekben élő lakosság vállalkozási aktivitása ráadásul igen alacsony. Az egyén és a közösségek is csak meglehetősen kevés ismerettel rendelkeznek az önfoglalkoztatásról, a vállalkozás-alapításról és a kitorés egyéb lehetőségeiről (CZENE ET AL. 2010). E tényezők, kiegészülve a tőkehiánnyal, tovább nehezítik a falvakban, kisvárosokban a helyi foglalkoztatás mértékének javítását. Mélyebb célkitűzésként, a társadalmi-gazdasági válságok megértését nevezhetjük meg (CSABA 2011; SZALAI 1987).

A 2012 nyarán végrehajtott lokális foglalkoztatási mintázatok feltáró alkalmazott jellegű kutatásunkban a helyi és az általános foglalkoztatáspolitikát, valamint a társadalmi (területi) tervezést kívántuk szolgálni. Ezen túlmenően a helyi gazdaságfejlesztés lehetőségeinek feltárása volt az alapvető célkitűzésünk. Terepkutatásaink helyszínei tízezer főnél alacsonyabb népességszámú agrárjelleggel bíró kisvárosok és falvak voltak szerte az országban (NAGYNÉ MOLNÁR 2012). A gazdasági-társadalmi-kulturális aspektusból karakterisztikusan eltérő települések adták meg a lehetőséget arra, hogy az egyedi sajátosságok feltárásán, és a tipizáláson túl, az egész összevont elemzésével, általános következtetéseket vonhassunk le a tízezer főnél alacsonyabb lakosságszámú vidéki rurális településekre vonatkozóan.

A négy településen (Besence, Mórahalom, Oszkó, Pásztó) változatos módszertannal, a holisztikus szemlélet követelményeinek figyelembe vételével végeztük a terepmunkát. Egységes kérdőívvel gyűjtöttünk kvantitatív információkat a helyi lakosság körében. Egységes mélyinterjú struktúrára alapozva kérdeztük ki a helyi meghatározó személyiségeket, kvalitatív információkat nyerve, ezáltal. Módszertani kísérletként az egyik helyszínen fókuszcsoportos elemzést folytattunk le. Az információszerzés közvetett eszközét pedig a terepbejárásaink során nyert élmények és benyomások szisztematikus megbeszélései adták.

Ebben a tanulmányban a 407 darab lekérdezett, feldolgozott, összesített és analizált kérdőívből származó, a helyi gazdaságfejlesztés szubjektív és objektív megítélésére vonatkozó, egyes eredményeket adjuk közre.

1. VÉLEMÉNYEK A HELYI GAZDASÁGRÓL

A kérdőív helyi gazdaságra vonatkozó blokkja olyan a helyi termékek és szolgáltatások feltárására szolgált, melyeket nem csak a termelők, előállítók fogyasztanak (önellátás keretében), hanem jut a széles értelemben vett piacra is, tehát pénzért értékesítenek. Ez lehet a háztartás szükségletei felett termelt felesleg, történhet akár közvetlen piaci értékesítés céljából, de lehet speciális szaktudás szolgáltatásként értékesítése vagy használt termék eladása is. Előre bocsátjuk, hogy a kalácsa fogalmába tartozó jelenség együttesen nem tárgyaljuk e helyen, hiszen itt pénzmozgáshoz köthető áruk és tevékenységek cseréjéről lesz szó.

Egyértelműen a mezőgazdasági termékek domináltak az értékesített helyi termékek között 119 említéssel. A mezőgazdasági termékeken belül elkülönítettük a naturáliákat és a feldolgozott árukat. Így 114 feldolgozatlan termékkel szemben csak 5 feldolgozott termék állt. A feldolgozatlanok között növénytermesztésből származó 94 darab volt, állattenyésztésből eredő pedig 20. Legnagyobb 22-es esetszámmal a zöldségfélék kerültek említésre. Másodikként az állati eredetű naturáliákba sorolt tojás következett 12 említéssel, messze megelőzve a húsokat. Negyedik és ötödik helyen közel azonos említésszámmal a burgonya (10) és a gyümölcs (8) helyezkedett el. Zárásként a mézet is ki kell emelnünk, hiszen 4 fő említette meg azt. Érdekes módon a növénytermesztésből származó feldolgozott áruk között nem említették meg a lekvárokat, befőtteket. Mindössze a savanyúságokat jelölte meg 1 fő. A feldolgozott termékek nagyobb része állati eredetű volt. A hurka és kolbász hagyományos terméknek számít, viszont a kecskesajt és kecsketúró a régi-új vélhetően nagy jövőjű reform-élelmiszerek sorát fogja gyarapítani.

Ipari eredetű termékek közé soroltuk a kézműipari termékeket, házipari termékeket és az építőanyagokat. 15 fő említette ezeket. A felsorolásuk talán mindennél többet mond: faipari termékek, asztalosipari termékek, bútorgyártás, fakanál (ezeknél a termékeknél az erdő közelsége lehetett a kiaknázható természeti erőforrás), kazán, népművészeti ajándékok, fazék, tapétaszegély, építőanyagok. 10 fő említette meg a szolgáltatásokba sorolható értékesítéseket, melyek inkább a szaktudással függtek össze, mint a helyi adottságokkal. Az alábbi tevékenységeket említették: autószerelés, autósiskola, fuvarozás (a mobilitással összefüggésben), térkövezés és nyársaló építés (a lakással kapcsolatban), virágkereskedés részben saját fóliában megtermelt árukkal, és végül az egy fő említette az idősgondozást is. A szerzők véleménye szerint ez utóbbi szolgáltatási terület jelentős kibővülése várható a közeljövőben, a magyarországi népesség gyors öregedése miatt, mely a vidéki településeken hatványozottan jelentkezik.

A használt cikkek értékesítésének is elkülönítettünk egy csoportot, melyben 4 fő használatra értékesítéséről számolt be, míg egy fő a gázpalackját tudta eladni. Válságos időszakokban ez a tevékenységi forma nagy valószínűséggel nem fog eltűnni, hiszen a megjelenése is ahhoz köthető.

1. táblázat: Termék vagy szolgáltatás értékesítése szegényebb és gazdagabb jövedelműek szerint

Table 1: Sales of a product or a service by people of lower or higher income

Jövedelem decilisek	Saját termék/szolgáltatás értékesítése							
	Helyben		Településen		Helyben, felvásárlón keresztül		Kereskedelmi, termelői lánc	
	db	%	db	%	db	%	db	%
1-5	54	68,4	33	73,3	21	75,0	11	73,3
6-10	25	31,6	12	26,7	7	25,0	4	26,7
Összesen	79	100,0	45	100,0	28	100,0	15	100,0

2. táblázat Termék vagy szolgáltatás értékesítése formális jövedelmük aránya szerint

Table 2: Sales of a product or a service by the rate of their formal income

Éves formális jövedelmek aránya	Saját termék/szolgáltatás értékesítése							
	Helyben		Településen		Helyben, felvásárlón keresztül		Kereskedelmi, termelői lánc	
	db	%	db	%	db	%	db	%
-30%	11	14,2	5	11,1	1	3,7	2	13,3
30-50%	5	6,5	3	6,7	4	14,8	-	0,0
50-70%	11	14,2	9	20,0	6	22,2	2	13,3
70-100%	50	64,9	28	62,2	16	59,3	11	73,3
Összesen	77	100,0	45	100,0	27	100,0	15	100,0

A család által előállított terméket vagy szolgáltatásokat értékesítők negyötöde éves jövedelmének több mint a fele nyugdíjából vagy munkahelyi nettó jövedelméből származott. Viszont újra találtunk egy egyötödnyi nagyságrendű alnépességet, akik éves jövedelmük felénél kevesebb részét szerzik csak formális csatornákból. Valószínűsíthető, hogy ők a családjuk által termeltékből, illetve szolgáltatások nyújtásából biztosítják éves jövedelmük nagyobb felét. Az eredményeink megfelelő értelmezése végett újra hangsúlyozzuk, hogy a kalákában megtestesülő munkacserét, vagy naturáliák cseréjét és ajándékozását később tárgyaljuk.

3. táblázat: Termékek és szolgáltatások beszerzésének módjai, és helyei

Table 3: Methods and places of the acquisition of products and services

Termények és szolgáltatások	Magam	Család	Rokon		Utca		Település		Város		Nem használok	Nem választott
	Ingyen	Ingyen	Ingyen	Fizet	Ingyen	Fizet	Ingyen	Fizet	Ingyen	Fizet		
	Paradicsom	172	99	9	2	5	21	5	123	0		
Burgonya	152	98	6	4	2	24	5	121	0	51		2
Gyümölcs	150	91	15	2	2	22	3	152	0	62	1	2
Tej	9	5	3	2	1	49	2	266	0	84	9	5
Kolbász	50	28	6	5	0	30	2	233	0	73	14	3
Tüzelő	54	24	2	5	0	22	7	214	0	63	40	4
Fodrász	53	56	13	6	7	14	5	168	2	61	18	7
Kertgondozás	224	130	4	0	1	1	1	9	1	6	55	3
Állatgondozás	148	91	1	0	0	3	0	10	0	5	147	6
Villanyszerelés	59	74	19	8	12	16	4	158	2	48	18	7
Zárjavítás	123	109	14	3	7	10	2	87	1	29	21	6
Kerékpárjavítás	124	123	12	2	13	8	5	54	2	24	44	6
Mg. gépszerelés	40	55	5	4	3	7	3	51	0	26	205	7
Autójavítás	30	47	7	5	2	9	2	114	2	89	108	6
Számítógépes tanácsadás	41	71	26	4	9	9	15	64	3	41	124	8
Gyerekfelügyelet	86	106	13	3	1	0	4	16	2	2	180	10
Idősgondozás	63	91	2	1	1	0	5	14	0	2	216	8

A paradicsom, burgonya és gyümölcs reprezentálta blokkban az ingyenes saját és családi termelésben és fogyasztásban található az egyik koncentráció, a településen vásároltak mellett. Tehát a zöldségek és gyümölcsök kapcsán sem a rokonság, sem az utca szomszédság, sem a településen túli város nem játszik jelentős szerepet a beszerzésben. A tej vásárlásában azonban már előbbre kerül, és harmadlagos szerephez jut az utcai szomszédság. Tejet döntően az állandó lakóhely településén és a településen túli városban veszik. A kolbász vásárlására is az állandó lakóhely településén és a településen túli városban történő vásárlás dominál, azonban itt harmadlagos súlya az otthoni saját készítésnek van. A tüzelő, bár teljesen más típusú fogyasztási cikként fogható fel, mint a kolbász, a vásárlásának-készítésének csomópontjai mégis ugyanazok. A lakóhely településén és a településen túli városban történő vásárlás dominál, és harmadlagos súlya az otthoni saját előállításnak (szerzésnek), készítésnek van. Fodrászhoz döntően szintén az adott településre jártak, hacsak nem saját maguk vagy a családon belül oldották meg. Negyedleges nagyságrendben, említésre méltó tömeg járt

még a településén túli hajszobrászhoz is. A kertgondozás és az állatgondozás egyértelműen ingyenes magán vagy családi aktivitást feltételezett. A villanszerelés, zárjavítás és kerékpárjavítás aktivitásokat szintén nagyjából magán vagy családi keretben oldották meg. Egyedül a villanszerelésben vettek igénybe a településről származó fizetett szakembert. A mezőgazdasági gépjavítás volt a legkevésbé jellemző aktivitás a felsorolt lehetőségek közül. Ezt is főleg ingyenes saját és családi keretek között oldották meg vagy településen belülinek fizettek érte. Az autójavítás egyértelműen fizetett szolgáltatásként vették igénybe vagy a településen belül vagy a településen túli legközelebbi városban. A számítógépekkel kapcsolatos tanácsadás formái hasonlítanak az autójavítás területi megoszlásához, azonban itt a saját és családi ingyenes aktivitásoknak harmadlagos szerep jut. A gyermekfelügyelet és az idősgondozás is főleg ingyenes személyes vagy családi aktivitás, de a településen belül már fizetett aktivitásként is jelentős szerephez jut. Érdekes, hogy amíg a gyermekfelügyelet ingyenes rokon aktivitásként jelentőségre tesz szert, addig a rokonok körében nem jellemző az ingyenes vagy akár a fizetéssel járó idősgondozás.

2. HELYI TERMÉKEK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

A helyi termékekre és szolgáltatásokra vonatkozó kérdésblokk feltételével az volt a célunk, hogy az egyéni vélemények alapján feltárjuk a jellegzetes helyi termékeket és szolgáltatásokat. Gyakorlatilag ugyanazt a kérdéscsokrot tettük fel a múlt, a jelen és a jövő idősíkjaiban. Utólag kijelenthetjük, hogy volt értelme a hármas elkülönítésnek, mert az egyének szintjén is más és más válaszokat kaptunk. Ezek összesítését követően pedig statisztikailag szignifikáns különbségeket tudunk feltárni.

A feldolgozás során, a válaszadók által megadott egyedi termékeket és szolgáltatásokat ágazati kategóriákba illesztettük bele. Mint alább látni fogjuk, a négy település összevonása nem mosta el azokat a jellegzetességeket, melyek a tízezer főnél alacsonyabb lakosságú településeket jellemezhetik.

A válaszolók műltra vonatkozó összevont ítélete teljes mértékben összhangban van az ismereteink alapján várt jellegzetességekkel. A válaszolók 352 mezőgazdasággal kapcsolatos terméket, szolgáltatást vagy szervezeti formát említettek meg. Ehhez képest jóval kevesebb 142 ipari terméket, szolgáltatást vagy szervezeti formát véltek ide illőnek. A múltban a szolgáltatások súlya volt a legkisebb 59 válfajának említésével. Az egyéb kategóriába soroltuk az önkéntes tevékenységeket, családi vállalkozásokat és a piacra termelés említését. A mezőgazdasági termékeket és szolgáltatásokat felosztottuk naturáliákra és feldolgozottakra. A növénytermesztés produktumaiként előforduló feldolgozatlan termékeket 131-szer említettek meg. Az állattenyésztéssel kapcsolatosan 40 ugyanilyen említés történt. Érdekes módon a feldolgozott termékek esetében a döntő többség, az állati eredetű volt 57 említéssel és mindössze két esetben volt a feldolgozás terméke növényi eredetű. A fával és az erdővel kapcsolatos terméket vagy szolgáltatást 14 esetben emeltek ki. Igen érdekes, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos szervezeti formára, nevezetesen a termelő szövetkezetekre, mint jellegzetes helyi dologra, 110 említés érkezett.

Az ipar esetében a háziipar, kézműipar, kisipar hármasát különítettük el a többitől, melyet összefoglalóan nagyiparnak nevezünk el. Meglepő volt számunkra, hogy az első

kategória termékeire és szolgáltatásaira csak 13 konkrétum érkezett. A ma visszaemlékezők döntő többsége már a nagyiparral vagy másképpen fogalmazva a gyáriparral kapcsolatos egyedi dolgokat jelölt meg. A rend kedvéért megismételjük, hogy a legkevésbé számú 59 konkrét említést a szolgáltatások kapták.

A jelen idősíkban már nagyot változott a fentebb felvázolt kép. A szolgáltatások adták a második legnagyobb rész 168 említéssel. Alig maradt el mögötte az ipar 159 terméke és szolgáltatása. Mennyiségében még mindig az első helyen állnak a mezőgazdasági termékek és szolgáltatások a 199 tétellel. A múlthoz képest jelentős mennyiségi csökkenés mellett jelentős mintázatbeli változásokat is regisztrálhattunk. A növényi naturáliák 108 említéssel még mindig a legjelentősebb tételnek számítanak. Az igazán jelentős csökkenés az állattartással összefüggésben következett be, hiszen az a múlthoz képest a harmadára zsugorodott le 14 említéssel. Szintén harmadára esett vissza a mezőgazdasági üzemi formák említése, ahol a szövetkezetek mellett az egyéb vállalkozások is megjelentek 33-szor. Igen jelentős újdonság a biotermék, mint modern naturália megjelenése a vélekedésekben. Az erdő és az erdőgazdálkodás mintha elvesztette volna, mert a múltbeli 14 említéssel szemben a jelenben mindössze 2 alkalommal gondoltak rá. Arányokat figyelve a növényi eredetű feldolgozott termékek és szolgáltatások tízszeresükre emelkedtek a 20 említéssel. A 24 féle állati eredetű feldolgozott termék viszont a múltbeli említések kevesebb, mint a felét tette csak ki. A nagyipar és a gyáripar válságát tükrözi a 99 említés, ami az összes ipari termék és szolgáltatásnak már csak a kétharmadát teszi ki. A háziipar, kézműipar és a kisipar, jelentős emelkedést felmutatva, már az összes ipari termék és szolgáltatás megemléltett egyharmadát adja. Ez egyértelműen a háziipar, kézműipar és a kisipar reneszánszára utal. A kisipar jelentőségének növekedésében igen nagyszámú említést kapott a házi- és manufaktúraszerű pálinkafőzés (16 említés). A nagyipar kapcsán pedig a márkanévek, az üzemnevek gyakori említése különbözött a múlttól. A szolgáltatások kapcsán olyan új jelenségek bukkantak fel, mint ipari park, informatika, turizmus-idegenforgalom és a kínai boltok. Sehová nem tudtuk besorolni, tehát az egyéb kategóriába került az 5 alkalommal említett közmunka, és az egy-egy alkalommal mondott munkanélküliség és pályázatírás.

A jövővel kapcsolatosan lódult meg a leginkább a válaszolók fantáziája, hiszen egyszerre meríthettek a múltból, a jelenből és a vízióikból is. Az elképzelések döntő többségét újra a mezőgazdaság adta 201 elképzeléssel. A szolgáltatások és az ipar fej-fej mellett haladtak 121 illetve 115 elképzeléssel. A fenti három skatulyába be nem sorolható termékek vagy szolgáltatások köre bővült ki a leginkább 22 elképzeléssel. A mezőgazdaságon belül a naturáliák dominanciája továbbra is érvényesült a feldolgozott termékekkel szemben. A növénytermesztés hagyományosan előforduló termékei (Mórahalom: paradicsom, paprika, zöldségek; Besence: dinnye; Pásztó: szőlő) mellé felzárkózott a gyümölcsstermesztés, a gyógynövénytermesztés és a rizstermesztés is. A gazdálkodási formákban már csak 5 alkalommal említették a szövetkezeteket, viszont a módszernek tekinthető biogazdálkodásra három ember tette le a voksát. Érdekes problémakör a felvásárlás kérdése is. A felvásárlási rendszerek nagy része a szövetkezetekkel együtt tűnt el. Hiánya mégis kézzelfogható. A mélyinterjúk elemzésében még hangsúlyosabban előkerül a felvásárlás hiányának problematikája. E helyen csak annyit bocsátunk előre, hogy a jószágértékesítés és azon belül is különösen a nyúltartás, a csigagyűjtés (csigatenyésztés) nehezen éleszthető újra a felvásárlás

rendszere nélkül. A feldolgozott termékek esetében az állati eredetűek jelenősen meghaladják a növényi eredettel bírót. Növényi eredet esetén a helyi pékek nélkülözhetetlenségét 2 fő is állította, viszont a tartósítás legkülönbözőbb formáiról (szárítás, aszalás, savanyítás, befőzés...) mintha újra elfeledtek volna. Állati eredetű feldolgozott termékek esetén a tej és a tejtermékek, főleg sajt említése dominált. Üdítő kivételnek a saslik-készítés és gyártás többszöri említése számított. Húsokról és húskészítményekről, illetve azok tartósításáról (füstölés, pácolás...) mintha megint csak elfeledtek volna. Az iparon belül fordult a kocka. A háziipar, a kézműipar és a kisipar termékei és szolgáltatásai (43 féle), már meghaladták a nagyiparét (36 féle). Az erdővel kapcsolatos mezőgazdasági termék mellé 5 darab közvetlenül a fával kapcsolatos kisipari tevékenységet említettek: fűrészüzem (2), hullámpapírgyártás (2), valamint bútorgyártás. Közvetve a fához kapcsolódhatott a kazángyártás kétszeri említése is. A kis- és a középvállalatok fontosságát 4 válaszoló mondta szakági specifikáció nélkül. Az alkatrészgyártás és azon belül is az autóalkatrészek gyártása három alkalommal került említésre. A gyümölcspálinka főzés nagy és ígéretes jövőjére hat válaszoló gondolt. Az emberek százait foglalkoztató, az e helyen nagyipari tevékenységként értelmezett nyomda, varroda, gépállomás és összeszerelő üzemek mellett, 8 fő szerint az ipari parkok adják a jövő foglalkoztatás bővítésének a kulcsát. Négy fő szerint a bányászat újraélesztése és az arra épülő nehéziparról sem kellene lemondani. A 121 darab szolgáltatással, a kapcsolatos termék legjellegzetesebb sűrűsödési pontja, a korszellemnek megfelelően, a turizmus volt 48 említéssel. Ezen belül 16 említéssel a termál- és gyógyturizmus annyiban emelkedett ki, hogy ehhez kapcsolódóan 3 fő még a hőenergia kinyerésének a lehetőségét is megemlítette. Az egészségturizmus mellett a falusi turizmus és a vallásturizmus fogalmak köré csoportosíthatók a konkrét említések. Ezekhez képest a kórház, mint közszolgáltatás csak 4 esetben került említésre Pásztóval kapcsolatban, hiszen csak ott volt városi kórház. A településeken működő piacok fejlesztésében 3 fő látta a jövő új munkahelyeit. Hiányzó tevékenységek, melyek a szolgáltatással voltak összefüggésbe hozhatók, a következők voltak: szépségszalon (2), pénzváltó (2), hipermarket, informatikai szerviz, szikvízkészítés, előzenés szórakozóhely és a mozi. Az egyéb kategóriába sorolt elképzelésegységek 3 eleme a termelés fejlesztésében, 2 eleme pedig a logisztikai beruházásokban és a közmunkaprogramok folytatásában látja a jövőt. A városépítés, településszépítés mellett a szemételep működtetése, az iskola felújítás is helyi foglalkozásbővítő hatású. A cégalapítást és a vállalkozások fejlesztését konkrétumok nélkül négyen említették, ahogy az általában vett helyi terméket is ketten. Lóversenypálya és lovarda létesítését két fő említette. Az Ős-Dráva program folytatását Besencén látták nélkülözhetetlennek. Az utolsó két elképzelésegység a munkaképes korúakon kívüli két korosztályra vonatkozott. Az idősgondozásban két fő látott nagy lehetőséget, a diákmunkára azonban csak egy válaszoló tette le a voksát.

3. VÉLEMÉNYEK A HELYI KÖZÖSSÉGI KOHÉZIÓRÓL

A válaszadók társadalmi kapcsolathálóját is felmértük. Az összes válaszelem több mint egyharmadával (35%) a baráti kör volt a leghangúlyosabb perszonális kapcsolati forma (4. táblázat). A hittel, a vallással kapcsolatos közösségbe tartozást a válaszolók 15 százaléka jelölte meg. Ettől alig elmaradva, egyenként egytizednél magasabb aránnyal

jótekonysági-segítő szervezethez, a sportegyesülethez és a kulturális, művészeti csoporthoz tartozás szerepelt. Öt százalékhöz közeli aránnyal az érdekvédelmi csoportokhoz tartozás és az ifjúsági szervezetekhez tartozást említették. A válaszolók politikai aktivitása feltűnően alacsony volt a 2 százaléknál kevesebb aránnyal.

4. táblázat: A helyi közösségi élet válfajai

Table 4: Types of the local community life

Szervezetek, csoportok	Részt vesz
Jótekonysági, segítő szervezet, csoport	67
Sportegyesület, klub	64
Politikai szervezet, csoport	9
Ifjúsági szervezet	23
Hittel, vallással kapcsolatos közösség	78
Érdekvédelmi szervezet, csoport	20
Kulturális, művészeti egyesület, csoport	56
Baráti kör	185
Egyéb	20

A helyi közösségekhez tartozás nemi különbségeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nők esetében a kulturális és művészeti csoportosulásokhoz tartozás és a baráti körhöz tartozás jelentősebb aránnyal szerepelt, mint a férfiaknál (5. táblázat). A férfiaknál pedig sokkal inkább a sportegyesülethez, sportklubhoz tartozás a jellemzőbb, mint a nőknél.

5. táblázat A helyi közösségi élet válfajai nemek szerint

Table 5: Types of the local community life by genders

Szervezetek, csoportok	Férfi	Nő
Jótekonysági, segítő szervezet, csoport	32	34
Sportegyesület, klub	41	23
Politikai szervezet, csoport	6	3
Ifjúsági szervezet	14	8
Hittel, vallással kapcsolatos közösség	34	42
Érdekvédelmi szervezet, csoport	11	9
Kulturális, művészeti egyesület, csoport	19	34
Baráti kör	78	102
Egyéb	9	10

Igen érdekes, hogy a politikai szervezetbe tartozás kizárólag a szegényebb jövedelmi decilisekbe tartozóknál fordult csak elő (6. táblázat). A gazdagabbik rész úgy tűnik tüntetően tartózkodik a politikai szervezetektől. A baráti kapcsolathálóknak és a vallási közösségekbe tartozásnak a szegényebb jövedelmi decilisekbe tartozóknál sokkal nagyobb szerepe volt, mint a gazdagabbaknál (7. táblázat). A gazdagabbak viszont sokkal inkább sport klubokhoz és kulturális-művészeti egyesületekhez tartoztak, mint a szegényebbek.

6. táblázat: A helyi közösségi élet válfajai szegényebb és gazdagabb jövedelműek szerint

Table 6: Types of the local community life by people of lower or higher income

Szervezetek, csoportok	Jövedelmi decilisek									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jótekonysági, segítő szervezet, csoport	2	4	8	11	21	6	3	0	2	0
Sportegyesület, klub	5	5	2	11	21	4	8	3	1	0
Politikai szervezet, csoport	1	0	1	2	3	0	0	0	0	0
Ifjúsági szervezet	1	0	1	2	8	1	2	0	1	0
Hittel, vallással kapcsolatos közösség	7	4	10	12	27	9	2	0	1	0
Érdekvédelmi szervezet, csoport	1	0	3	3	8	1	1	0	0	0
Kulturális, művészeti egyesület, csoport	3	2	8	7	16	5	3	3	1	0
Baráti kör	16	7	16	34	49	20	12	6	1	1
Egyéb	0	0	2	7	3	1	2	0	0	0

7. táblázat: A helyi közösségi élet válfajai értékesítése formális jövedelmük aránya szerint

Table 7: Sales of the local community life by the rate of their formal income

Szervezetek, csoportok	Éves formális jövedelmek aránya			
	-30%	30-50%	50-70%	70-100%
Jótekonysági, segítő szervezet, csoport	4	5	6	40
Sportegyesület, klub	6	7	6	32
Politikai szervezet, csoport	0	1	0	6
Ifjúsági szervezet	1	1	3	8
Hittel, vallással kapcsolatos közösség	3	3	8	55
Érdekvédelmi szervezet, csoport	0	2	6	8
Kulturális, művészeti egyesület, csoport	3	2	11	32
Baráti kör	20	15	15	97
Egyéb	1	1	2	11

8. táblázat: A válaszolók jellegzetes típusai

Table 8: Characteristic types of the responders

Legkedvesebb mondás	Válaszadók
Ha valamiben jó vagy, ne csináld ingyen!	63
Minden városban adj pénzt egy koldusnak.	34
A gazdag pénzzel, a szegény ésszel megy előre.	95
Barátok közt nincs szükség pénzre.	121
Kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci.	65

A válaszolók közel egyharmada (32%) azzal az állítással értett leginkább egyet, hogy „Barátok közt nincs szükség pénzre.” Ez az attitűd egyértelműen a szolidaritás és a közösségi hálók fontossága szerepének felismeréséről szól. A kaláka rendszere is ezen az életfelfogáson nyugszik. A pénzről, amiből a legkevesebb van, vagy amit másra kell fordítani munkacserével igyekeznek pótolni. Tehát ez egyfajta pénzhelyettesítő eszközként is felfogható. A válaszolók pontosan egynegyede számára a következő mondás volt a legkedvesebb: „A gazdag ember pénzzel, a szegény a szegény ésszel megy előre.” Itt megint csak a hiányzó anyagiak kikerülésének egyfajta módjáról van szó, némi alsóbb társadalmi rétegek számára kedves ideológiai mázzal leöntve, az önbecsülés erősítésére szolgálhatott. A harmadik és a negyedik helyen a pénz fontosságát és funkcióját alátámasztó mondások támogatottsága került egyenként 17%-al (8. táblázat). Ezek a következők voltak: „Ha valamiben jó vagy, azt ne csináld ingyen!” E mondás a pénz érték mérő funkciójára utal. Illetve a második állítás a teljesítmény fokát a pénzbeli kompenzáció mértékétől teszi függővé: „Kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci!”. Kevesebb, mint egytizednyi (9%) támogatottság, a tehetős emberekre jellemző általános és nagyfokú szociális érzékenységről szól, ami a lelkiismeret nyugtató pénzbeli szolidaritást szinte már kötelezővé teszi: „Minden városban adj pénzt egy koldusnak.” Ezen attitűddel rendelkezőkre közel sem biztos, hogy a szolidaritás hiánya jellemző, lehet hogy annak a konkrét módja, a közvetítő mechanizmusa nem megfelelő a számukra.

További kutatási feladatként szerepel számunkra, hogy beszédes neveket találjunk a fenti öt attitűdnek. Ezt követően, mint nagyon kifejező rétegződési mutatót, oly módon kívánjuk használni, hogy ezen dimenziók mentén is szisztematikusan megvizsgáljuk a kutatási kérdéseinket. Praktikus az azt jelenti, hogy a függő változóinkkal keresztábrákba rakjuk a beszédes neveinket.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Zárásként meg kell jegyeznünk, hogy a pénzzel kapcsolatos attitűdök a vizsgált társadalom értékrendjére is utalnak. Kutatásunk alapján, tehát az alábbi kép bontozódik ki a négy település összevonásából eredő társadalomról: Az anyagi javakban nem dúskáló, baráti kapcsolathálóban szolidáris, pénzkerülő és pénzt szerző stratégiákra egyaránt érzékeny, a szegények közvetlen pénzbeli segítségét alig támogató emberek közösségét vizsgáltuk.

A kutatás egésze a lokális foglalkoztatási minták feltárására irányult, arra koncentrálva, hogy feltárjuk a foglalkoztatás bővítés helyi és általánosítható módozatait. Nem tekinthettünk el azonban attól sem, hogy területi mobilitással is növelhető a foglalkoztatás. Ennek egyik legnyilvánvalóbb mechanizmusa a napi és annál nagyobb periódusidejű ingázás. Ebben az esetben a szokásos lakóhely nem változik meg, viszont a munkahely, a gazdasági aktivitás más település határain belül zajlik.

9. táblázat Maradási és elköltözési szándékok az elköltözés okaival

Table 9: Intentions to stay or move with the reasons for moving

Elköltözés okai	Elköltözési hajlandóság					Nem költöznék el	Átlag
	1	2	3	4	5		
Az itt élő emberek miatt	204	29	39	10	19	95	1,71
Családi okok miatt	185	24	36	22	34	95	1,99
Települési intézmények színvonala, ill. hiánya miatt	125	28	53	45	49	95	2,55
A munkalehetőségek hiánya miatt	57	10	23	44	169	95	3,85

Ha már ingázással sem hidalható át a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat közötti területi különbség, akkor két lehetőség marad az egyén számára. Vagy együtt él a kialakult helyzettel ott helyben vagy elvándorol. A településen maradás sem jelenti a munkahelyről és a gazdasági aktivitásról lemondást. Kutatásunkban éppen azt vizsgáltuk meg, hogy milyen módok vannak, lehetnek a helyi foglalkoztatás bővítésének. A tudományos tárgyszerűség érdekében meg kell azonban vizsgálnunk az elvándorlási szándékokat és az azok mögött álló motivációs rendszert is.

Egyértelműen a munkalehetőségek hiánya okozná legnagyobb mértékben az elvándorlást. Az ötfokú skála átlagértéke 3,85 volt ebben az esetben. A települési intézmények és infrastrukturális hiányosságok tekinthetők a második legerősebb taszító erőnek 2,55 átlagértékkel. Igen érdekes, hogy a családi okok (1,99) mellett a helyi emberekből való kiábrándulás (1,71) nagyságrendekkel kisebb jelentőségűnek ítélik a munka és az infrastruktúra hiányához képest. Ezek az átlagértékek megerősítették a kutatókat abbéli meggyőződésükben, hogy a helyi társadalmak leginkább akut problémájával foglalkoztak, és annak részbeni megoldására kerestek módokat.

IRODALOM

- BARTKE I. – CZIRA T. – VIDÉKI I. – VOLTER E.** (2004): Egyensúlyi modellezés kistérségek fejlesztésének megalapozásához. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 232 p.
- CZENE ZS. – RICZ J. (szerk.)** (2010): Helyi Gazdaságfejlesztés. Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok. Területfejlesztési Füzetek 2. NFM–NGM–VÁTI, Budapest, 196 p.
- CSABA L.** (2011): A magyar átalakulás és fejlődés néhány általánosítható elméleti tanulsága. Közgazdasági Szemle, 58. 11. pp. 813–831.
- CSATH M.** (2011): Kiművelt emberfők nélkül? Kairosz Kiadó, Budapest. 164 p.
- CSÉFALVAY Z.** (2006): Kérdések Robin Hoodhoz. Esszék a magyar gazdaságról és társadalomról (1997-2006). Kairosz Kiadó, Budapest. 384 p.
- FARAGÓ L.** (2004): A közösségi (területi) tervezés szerepe a gazdaságfejlesztésben. – In: Pálné Kovács I. (Szerk.) 2004: Versenyképesség és igazgatás. MTA RKK, Pécs. 266 p.
- G. FEKETE É.** (2010): Geographical aspects of social and solidarity economy. Business Studies, 7. 2. pp. 47-59.

HANDLERNÉ MAKKOS D. – ÓNODI ZS. – SCHWERTNER J. (2012). „Kincs ami nincs – Esettanulmány mint módszer a helyi gazdaság-fejlesztési kezdeményezések értékelésében és tervezésében. Falu Város Régió 2012/1-2. pp. 25-31.

LÁNYI A. (2010): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban. Szociológiai Szemle, vol. 20. no. 2. pp. 94-131.

LENTNER CS. (2010): A magyar gazdasági válság és válságkezelés néhány történeti és nemzetközi aspektusa. Pénzügyi Szemle, 2010. 55. 3. pp. 561-584.

MUNKÁCSY F. (2011) A társadalmilag felelős foglalkoztatás kritériumai. Beszélgetés Adler Judittal a GKI kutatásvezetőjével. Munkaügyi Szemle, 2011. 1. sz. pp. 7-9.

NAGYNÉ MOLNÁR M. (2012): A társadalomföldrajz szerepe a falukutató mozgalmak újjáélesztésében, In: Nyári Diána (Szerk.) Kockázat – konfliktus – kihívás. In: VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a Meriexwa nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának tanulmánykötete. pp. 647-658. Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged.

NÉMETH N. (szerk.) (2011): A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 112 p.

RECHNITZER J. (2011): Területi politika és vidékpolitika. In: Mezei C. – Bakucz M. (szerk.) Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés: Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 2011. pp. 144-158.

SZABÓ SZ. (2012): Kiút az elmaradottságból? A Sellyei kistérség esélyei egy fókuszcsoporthoz interjú tapasztalatai alapján. Comitatus, 22. 9-10. pp. 55-68.

SZALAI J. (1987): Társadalmi válság és reform-alternatívák. Századvég, 2. 3. pp. 121-139.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki Ónodi Zsoltnak, aki a táblázatok alapjául szolgáló adatbázist rendezte.